

Aan de verkeerde kant

De top van de NSB

Marcel Bergen

Inhoud

Inleiding 7

Nationaalsocialisme en fascisme in Nederland 9

De NSB 14

De leider van de NSB - Anton Mussert 16

De plaatsvervangend leider - Kees van Geelkerken 51

De bankier van de NSB - Meinoud Rost van Tonningen 66

De voorman van de Nederlandsche SS - Henk Feldmeijer 78

De stem van het nationaalsocialisme - Max Blokzijl 90

De procureur-generaal bij het Vredegerechtshof - Robert van Genechten 102

Voorzitter van het Vredegerechtshof - Johan Carp 114

De commandant van de WA - Arie Zondervan 122

Het hoofd van het DVK - Tobie Goedewaagen 134

De vakbondsleider van de NSB - Henk Woudenberg 148

De boerenleider van de NSB - Evert Roskam 156

Macht zonder soevereiniteit 171

Verantwoording 174

INLEIDING

De Nationaal-Socialistische Beweging was geen eenheidsblok en ook geen vanzelfsprekende verlenging van de Duitse bezettingsmacht. Zij ontstond op 14 december 1931 in een Utrechts zaaltje van de Christelijke Jongenmannen Vereeniging en ontwikkelde zich vanaf het begin als een beweging vol tegenstrijdigheden. Die innerlijke verdeeldheid zou haar geschiedenis bepalen.

Binnen de NSB botsten twee opvattingen over de toekomst van Nederland. Sommigen droomden van een zelfstandig Groot-Nederland, dat binnen een door Duitsland gedomineerd Europa zijn eigen plaats zou behouden. Anderen zagen geen toekomst buiten een Groot-Germaans Rijk, waarin Nederland volledig zou opgaan. Deze tegenstelling was meer dan ideologisch. Zij ging over loyaliteit, identiteit en persoonlijke ambitie en dwong leden telkens opnieuw positie te kiezen.

Die interne strijd verlamde de beweging, maar maakte haar ook verdacht in de ogen van de Duitse bezetter. De NSB was in haar vorm en stijl schatplichtig aan het Italiaanse fascisme van Benito Mussolini, een inspiratiebron die in Berlijn juist argwaan wekte. De Duitsers twijfelden of de beweging wel een zuiver nationaalsocialistische koers volgde. Ook haar leider, Anton Mussert, riep scepsis op. In juli 1943 omschreef Heinrich Himmler hem in een brief als 'een kleine, bekrompen man'. Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart zag in hem

vooral een 'liberaal nationalist met een poging tot fascistische methoden'.

Tijdens de bezetting stond Mussert permanent onder druk. Van buitenaf trachtte het Rijkscommissariaat hem met zachte en minder zachte middelen in het gareel te krijgen. Van binnenuit groeide de invloed van de Groot-Germaanse stroming, aangevoerd door figuren als Meinoud Rost van Tonningen en SS-voorman Henk Feldmeijer. Mussert reageerde door zich terug te trekken op het hoofdkwartier aan de Maliebaan in Utrecht, waar hij de spanningen probeerde te bezweren met notities, toespraken en steeds verdergaande concessies.

Naarmate de bezetting voortduurde, werd de speelruimte kleiner. Wat begon als meebuigen om invloed te behouden, veranderde geleidelijk in medewerking zonder echte macht. De concessies stapelden zich op, terwijl het gezag afbrokkelde. De NSB bleef bestaan, maar verloor richting en samenhang.

Nationaalsocialisme en fascisme in Nederland

De opkomst van fascistische en nationaalsocialistische bewegingen in Nederland staat niet los van ontwikkelingen elders in Europa. Het is vooral het Italië van Benito Mussolini dat in de jaren twintig als voorbeeld dient. Op 28 oktober 1922 treedt Mussolini aan als premier van een brede coalitie. Binnen korte tijd schakelt hij zijn politieke bondgenoten uit: eerst de socialisten, daarna de katholieken en liberalen. In 1924 is hij als il Duce de onbetwiste leider en is Italië omgevormd tot een fascistische staat.

Deze machtsgreep blijft in Nederland niet onopgemerkt. Al in januari 1923 richten de miljonair Alfred Haighton en de student Hugo Sinclair de Rochemont het *Verbond van Actualisten* (VvA) op. De organisatie probeert, naar Italiaans voorbeeld, een antidemocratische massabeweging op te bouwen. Al snel ontstaat echter een richtingenstrijd tussen een burgerlijke vleugel en aanhangers van het radicale Mussolini-fascisme. De interne verdeeldheid blijkt fataal: in 1928 valt het VvA uiteen.

Haighton blijft zoeken naar een vehikel voor zijn ideeën. Hij investeert zijn vermogen in *De Bezem*, een fascistisch weekblad dat moet fungeren als ideologisch platform. Ook dit initiatief wordt geplaagd door conflic-

De NSB

In de loop van de jaren dertig groeit de Nationaal-Socialistische Beweging uit tot de enige nationaalsocialistische organisatie van betekenis in Nederland. Die positie is bij de oprichting allerm minst vanzelfsprekend. Tijdens de eerste bijeenkomst op 14 december 1931 in Utrecht zijn twaalf personen aanwezig; slechts vier van hen melden zich daadwerkelijk als lid. De beweging begint klein, aarzelend en zonder brede aanhang.

De drijvende kracht is Anton Mussert. Op 4 november 1932 legt hij de NSB bij de notaris vast als een stichting met één duidelijk doel: de verwezenlijking van een nationaalsocialistisch staatsmodel. Mussert benoemt zichzelf tot enig bestuurder en Algemeen Leider. Daarmee kiest hij vanaf het begin voor een strak hiërarchische organisatie, waarin tegenspraak geen structurele plaats krijgt.

In de eerste maanden gebeurt er weinig. De NSB blijft marginaal en trekt nauwelijks publieke aandacht. Dat verandert wanneer Mussert op 29 juni 1932 een interview geeft aan de Nieuwe Rotterdamse Courant. De publiciteit vergroot de bekendheid van de beweging en het ledental begint te stijgen. Tegelijkertijd werkt Mussert aan de organisatorische uitbouw van zijn partij. Eind 1932 richt hij de Weer-Afdeling (WA) op, een paramilitaire formatie van zwartgeüniformeerde leden, gemodelleerd naar de Duitse SA en de knokploegen van Benito Mussolini.

Officieel dient de WA ter bescherming van NSB-bijeenkomsten tegen politieke tegenstanders. In de praktijk is zij vooral zichtbaar in arbeiderswijken, waar confrontaties met aanhangers van linkse organisaties aan de orde van de dag zijn. De aanwezigheid van uniformen, marsen en geweld versterkt het beeld van de NSB als een beweging die niet alleen politiek wil overtuigen, maar ook fysiek wil domineren.

De overheid reageert met toenemende bezorgdheid. In januari 1933 wordt officieren van het Nederlandse leger verboden lid te zijn van particuliere weerbaarheidsorganisaties. Kort daarop volgt een verbod voor militaire kaderleden om zich aan te sluiten bij groepen op fascistische grondslag. In september 1933 gaat de regering nog een stap verder met een algemeen verbod op het publiekelijk dragen van kleding die een politieke overtuiging uitdrukt. Het doel is duidelijk: het straatbeeld moet worden ontdaan van uniformen en machtsvertoon.

Vooruitlopend op de Wet op de weerkorpsen besluit Mussert eind 1935 de WA formeel te ontbinden. Die beslissing is tactisch, niet principieel. In een interne verklaring stelt hij dat de ontbinding tijdelijk is en dat de WA zal terugkeren zodra de omstandigheden dat toelaten: "dan in gesloten colonnes en in volle uniform, met vliegende vaandels en slaande trommen door Amsterdamse straten." De toevoeging is veelzeggend: dat alles zal gebeuren onder een andere overheid, een nationaalsocialistische.

De NSB presenteert zich naar buiten toe als een politieke beweging binnen de wet, maar behoudt intern het geloof in een toekomst waarin macht niet langer via parlement en compromis wordt verkregen. Discipline, gehoorzaamheid en hiërarchie vormen de kern van haar zelfbeeld. Juist die combinatie van schijnbare legaliteit en latente bereidheid tot geweld maakt de NSB aantrekkelijk voor mannen die verlangen naar rust en orde.

De leider van de NSB - Anton Mussert

Anton Mussert wordt in 1894 geboren in Werkendam. Zijn vader is hoofdonderwijzer aan de plaatselijke hervormde lagere school. Het gezin Mussert leeft binnen een calvinistisch kader waarin Oranjegezindheid, gezag en spaarzaamheid centrale waarden zijn. Deze opvoeding vormt een blijvend referentiekader in Musserts denken over orde, hiërarchie en nationale identiteit.

Na het volgen van de Rijks-HBS in Gorinchem behaalt Mussert in 1912 zijn diploma. In navolging van zijn oudere broer Jo ambieert hij een loopbaan als marineofficier, maar hij wordt wegens een oogafwijking afgekeurd. In oktober 1912 schrijft hij zich in aan de Technische Hogeschool in Delft. Hij ontwikkelt zich daar tot een gedisciplineerde en punctuele student, die zich afzijdig houdt van het studentenleven en zich volledig richt op zijn studie. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 probeert Mussert alsnog in militaire dienst te treden, ditmaal in de reservedienst. Hij wordt ingedeeld bij de vestingartillerie, maar moet zijn dienst vroegtijdig beëindigen wegens een ernstige nierziekte. Tijdens zijn langdurige herstelperiode wordt hij verzorgd door zijn achttien jaar oudere tante Maria Witlam, met wie hij in september 1917 trouwt.

In mei 1918 studeert Mussert cum laude af als civiel ingenieur en treedt hij in dienst van Rijkswaterstaat. Twee jaar later, in mei 1920, maakt hij de overstap naar

daadwerkelijke invloed.

De definitieve genadeslag volgt op Dolle Dinsdag, 5 september 1944. De geruchten over een snelle geallieerde opmars veroorzaken paniek binnen de NSB. Duizenden leden slaan op de vlucht, velen richting het Duitse Lüneburg, waar een NSB-nederzetting ontstaat. Mussert blijft in Utrecht en ziet hoe de Beweging instort en feitelijk ophoudt te functioneren.

Mussert, Rauter en Van Geelkerken

In de laatste maanden van 1944 verslechteren de omstandigheden in Nederland verder. De bevolking lijdt onder ernstige voedseltekorten, terwijl de Duitse bezetter goed bevoorraad blijft. Mussert acht dit onaanvaardbaar, maar blijft geloven dat Hitler niet op de hoogte is van de werkelijke situatie. Volgens Mussert is Hitler een gevangene in zijn eigen hoofdkwartier en hoort hij slechts wat anderen hem vertellen. Hij wijt dit aan de machtsstrijd tussen Hitler en Himmler.

Herhaalde pogingen om rechtstreeks contact met Hitler te krijgen mislukken. In december 1944 werkt Mussert aan een vijfde nota, waarin hij pleit voor een kernUnie van Germaanse staten met economische en militaire samenwerking, aangevuld met een ondergeschikte unie voor niet-Duitse volken. Ritterbusch zal de nota overbrengen, maar pas maanden later volgen slechts beleefde groeten van Hitler. Van een ontmoeting is geen sprake. Intern probeert Mussert nog eenmaal orde te scheppen. Rond de jaarwisseling van 1944–1945 ontslaat hij Meinoud Rost van Tonningen en Van Geelkerken als plaatsvervangend leiders. Wanneer Van Geelkerken weigert zijn functie als inspecteur-generaal van de Landwacht neer te leggen, ziet Mussert zich zelfs genooddaakt hem als partijlid te royeren.

De laatste openbare toespraak van Mussert vindt plaats op zaterdagmiddag 7 april 1945 in sociëteit Pulchri Studio in Den Haag. In zijn rede *Grondslag der herrijzenis, ons volksch ontwaken* verklaart hij onder meer dat hij “muurvast gelooft dat God aan Europa de Führer geschonken heeft” om het werelddeel voor het communisme te behoeden.

Kort daarna raakt Mussert op 25 april betrokken bij een verkeersongeval met een voertuig van de Wehrmacht. Hij loopt een hersenschudding op en wordt opgenomen in een ziekenhuis in Haarlem. Een poging tot ontvoering door een knokploeg mislukt doordat NSB-lijfwachten

geven aan een nieuwe beweging.

Samen proberen zij eerst aansluiting te vinden bij bestaande fascistische en nationalistische groeperingen. Overleg met figuren als Hugues Alexandre Sinclair de Rochemont van het Verbond van Actualisten en Coenraad van der Voort van Zijp van de Nationale Unie loopt op niets uit. De conclusie is helder: er moet opnieuw worden begonnen. Van Geelkerken beschrijft het later zelf: geen van de bestaande organisaties biedt toekomst; alleen een nieuwe, van onderaf opgebouwde beweging kan slagen.

In de herfst van 1931 roept Mussert Van Geelkerken bij zich. Het plan is eenvoudig en veelzeggend. "Ik ga beginnen." "Met hoeveel?" "Met twee. En samen zoeken we nummer drie." Op 14 december 1931 vindt de eerste bijeenkomst plaats in Utrecht, in een gehuurde kamer van het gebouw van de Christelijke Jongemannen Vereeniging aan het Domplein. Twaalf mannen zijn aanwezig, vier melden zich direct als lid. De NSB is geboren. Van Geelkerken krijgt stamboeknummer 2 en wordt plaatsvervangend leider.

In de beginjaren fungeert hij vooral als algemeen secretaris en organisator. Waar Mussert afstandelijk, formeel en introvert is, is Van Geelkerken toegankelijk, humoristisch en praktisch. Hij weet met eenvoudige toespraken, doorspekt met anekdotes en herkenbare voorbeelden, een breed publiek te bereiken. Al snel krijgt hij de bijnaam 'Kees de Prater'. Hij wordt de gangmaker van de beweging, de man die bijeenkomsten organiseert, afdelingen opbouwt en leden bindt.

Zijn politieke activiteiten brengen hem in conflict met zijn kerk. In 1934 wordt hij door de gereformeerde gemeente in De Bilt uitgesloten van het Heilig Avondmaal. Een verhuizing naar Utrecht verandert daar niets aan. Een gesprek met dominee Kaajan escaleert; Van Geelkerken wordt de deur gewezen.

De bankier van de NSB

Meinoud Rost van Tonningen

Meinoud Rost van Tonningen wordt op 19 februari 1894 geboren in Soerabaja, in Nederlands-Indië, als derde zoon van KNIL-generaal Marinus Rost van Tonningen en jonkvrouw Menauda van den Bosch. Het gezin keert in 1909 terug naar Nederland, waar Rost zijn HBS-diploma behaalt. In 1912 begint hij een studie aan de Technische Hogeschool in Delft, maar techniek boeit hem nauwelijks. Zijn belangstelling verschuift naar recht, politiek en internationale verhoudingen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog meldt hij zich als vrijwilliger bij de landmacht. In militaire dienst doet hij staatsexamen Latijn en Grieks en schrijft zich in als student rechten aan de Universiteit Leiden. In 1923 studeert hij af bij de hoogleraar volkenrecht Willem Jan Marie van Eysinga, die hem aanbeveelt voor een functie bij de Volkenbond.

Rost treedt in maart 1923 in dienst bij de Volkenbondsccontrole in Wenen, onder leiding van commissaris-generaal Alfred Rudolf Zimmermann. Hij houdt zich bezig met het toezicht op de Oostenrijkse staatsfinanciën. In deze periode radicaliseert zijn wereldbeeld. In gesprekken met Zimmermann uit hij herhaaldelijk zijn afkeer van wat hij ziet als de dominante rol van Joden en communisten in het politieke en maatschappelijke leven van Oostenrijk.

De voorman van de Nederlandsche SS Henk Feldmeijer

Henk Feldmeijer (1910-1945) studeert natuur- en wiskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en is tweede luitenant bij de landmacht. Beide trajecten eindigen voortijdig. Hij breekt zijn studie af en wordt door het leger als te fanatiek en te uitgesproken beschouwd. Als reserve tweede luitenant bij de luchtdoelartillerie komt hij in contact met een officier die hem introduceert in het nationaalsocialistische gedachtegoed.

De romantisch ingestelde Feldmeijer raakt onmiddellijk gefascineerd door Adolf Hitler en de ideologie van de NSDAP, waarin strijd, racisme, antisemitisme, heldendom en mannelijkheid centraal staan.

In september 1932 meldt hij zich aan als het 479e lid van de NSB. Vanaf 1935 wijdt hij zich volledig aan de Beweging.

Feldmeijer ontwikkelt zich tot de belangrijkste ideologische tegenstrever van Anton Mussert. Zonder medeweten van het NSB-bestuur reist hij naar Duitsland om met Heinrich Himmler te spreken over de oprichting van een Nederlandsche SS. Dit bezoek werkt als een katalysator. Vanaf dat moment profileert Feldmeijer zich openlijk als een fanatiek exponent van de Groot-Germaansche SS-stroming binnen de NSB.

De radicale koers brengt hem in conflict met Mussert, die hem van het partijhoofdkwartier overplaatst naar de

De stem van het nationaalsocialisme

Max Blokzijl

Voordat Max Blokzijl uitgroeit tot de bekendste propagandist van het Nederlandse nationaalsocialisme, bouwt hij een gerespecteerde loopbaan op als journalist bij het Algemeen Handelsblad. Tussen 1907 en 1913 vormt hij samen met Jean-Louis Pisuise een reizend journalistenduo dat, vermomd als Italiaanse straatmuzikanten, reportages maakt vanuit Europa, Nederlands-Indië, China, Japan, Siberië en Rusland. Hun belevenissen verschijnen met grote regelmaat in de krant en worden in 1907 gebundeld onder de titel *Avonturen als straatmuzikant*, een publiekssucces.

Blokzijl en Pisuise gelden als pioniers van het Nederlandse cabaret en het levenslied. Maar in 1913 komt aan deze periode een einde wanneer Blokzijl correspondent in Berlijn wordt. Juist deze standplaats blijkt beslissend voor zijn politieke ontwikkeling. Hij verslaat in 1923 de mislukte staatsgreep van Adolf Hitler en volgt in de jaren daarna van nabij de opkomst van het nationaalsocialisme. Waar veel buitenlandse correspondenten afstand bewaren, groeit bij Blokzijl geleidelijk bewondering.

In 1935 wordt hij in het geheim lid van de Nationaal-Socialistische Beweging. Hij onderhoudt contact met Anton Mussert, die hem vraagt zijn positie bij het Algemeen Handelsblad te behouden. Blokzijl laveert vervolgens tussen zijn liberale werkgever en zijn nationaalsocialistische overtuiging. Zijn berichtgeving over Duitsland

De procureur-generaal bij het Vredege-rechtshof - Robert van Genechten

Robert van Genechten wordt in 1895 geboren in Antwerpen. Hij studeert rechten in Nederland, maar keert tijdens de Eerste Wereldoorlog terug naar België. In 1916 zet hij zijn studie voort aan de pas geopende Vlaamsche Hoogeschool in Gent, een instelling die is opgericht onder auspiciën van de Duitse bezetter. De universiteit maakt deel uit van de zogeheten Flamenpolitik van gouverneur-generaal Moritz von Bissing, die beoogt de Vlaamse beweging te versterken door het hoger onderwijs te vernederlandsen en zo de Belgische eenheid te ondermijnen.

De Vlaamsche Hoogeschool is vanaf het begin omstre-den. Binnen de Vlaamse Beweging verzetten de zoge-noemde passivisten zich tegen wat zij beschouwen als een verregaande vorm van collaboratie. Van Genechten behoort tot de activistische vleugel. Hij ondersteunt het Duitse initiatief en ziet in de universiteit een opstap naar een Groot-Nederlands cultureel en intellectueel project.

In 1916 behoort hij tot de eerste lichting rechtenstu-denten aan de Vlaamsche Hoogeschool. Hij treedt toe tot de redactie van het studentenblad *Aula* en schrijft als politiek redacteur over de Vlaamse kwestie. Het draag-vlak voor de universiteit blijft beperkt; het merendeel van de Vlaamse bevolking beschouwt haar als een door

Het hoofd van het Secretarie van Staat Johan Carp

Johan Carp behoort tot het kleine gezelschap nationaalsocialisten dat zijn politieke overtuiging verbindt aan een uitgewerkt juridisch en filosofisch wereldbeeld. Na het gymnasium studeert hij rechten aan de Universiteit Leiden. In 1921 promoveert hij op een proefschrift over het bolsjewisme, waarna hij zijn loopbaan voortzet als ambtenaar bij de provincie Zuid-Holland.

In 1925 wordt hij hoofd van de afdeling bestuurszaken. Naast zijn ambtelijke carrière ontwikkelt Carp zich als denker. Hij is een overtuigd aanhanger van Spinoza en actief binnen filosofische genootschappen, waaronder de internationale *Societas Spinozana* en de *Stichting Domus Spinozana*. In publicaties als *Spinoza en Goethe*, *God, Wereld, Leven*, *Van Despotie tot Vrijheid* en *Het Spinozisme als Wereldbeschouwing* werkt hij een samenhangende visie uit op recht, staat en vrijheid.

Al in de jaren twintig keert hij zich tegen het rechtspositivisme. In navolging van zijn promotor Hugo Krabbe ontwikkelt hij de leer van de rechtssoevereiniteit: niet de staat, maar het rechtsbewustzijn van de gemeenschap verleent wetten hun geldigheid. Deze opvatting zal hij tijdens de bezetting politiek instrumentaliseren.

Carp is aanvankelijk geheim lid van de NSB, maar meldt zich na de Duitse inval openlijk aan als gewoon lid. In 1937 treedt hij toe tot de redactie van *De Waag*,

De commandant van de WA Arie Zondervan

Arie Zondervan wordt op 21 oktober 1910 geboren in Berlijn, waar zijn vader werkzaam is bij een expeditiebedrijf. Na het einde van de Eerste Wereldoorlog verslechtert de economische situatie in Duitsland snel. Het gezin keert terug naar Nederland en vestigt zich in Bloemendaal, waar Zondervan de vijfjarige HBS doorloopt. In 1931 behaalt hij zijn diploma.

Zijn ambities liggen aanvankelijk bij een militaire loopbaan. Hij meldt zich aan voor de officiersopleiding van de marine, maar wordt afgekeurd wegens zijn slechte gezichtsvermogen. Ook tijdens zijn dienstplicht als sergeant bij het Korps Motordienst in Haarlem loopt een poging om tot reserveofficier te worden bevorderd stuk op medische gronden. Een actieve militaire carrière is voor hem uitgesloten. Zondervan verlegt daarop zijn koers. Hij schrijft zich in voor de studie Nederlands-Indisch recht aan de Rijksuniversiteit Leiden en studeert in mei 1938 af. Een sollicitatie bij de bestuursdienst in Nederlands-Indië loopt echter vast op de economische crisis, die leidt tot een tijdelijke stop op ambtelijke uitzendingen. Zijn perspectief op een koloniale bestuursloopbaan verdwijnt daarmee. Politiek heeft Zondervan zich inmiddels al georiënteerd. Na een kort lidmaatschap van de Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond meldt hij zich in 1933 aan als lid van de NSB.

Het hoofd van het DVK Tobie Goedewaagen

De zoon van de oprichter en directeur van de Amsterdamsche Incassobank studeert na het gymnasium Nederlandse letteren in Amsterdam. Aanvankelijk koestert Tobie Goedewaagen literaire ambities: hij wil dichter worden en leidt als student in Bergen een vrijbuitersbestaan waarin kunst, natuur en intellectuele vrijheid centraal staan. Al snel verschuift zijn belangstelling echter naar de wijsbegeerte, een discipline die hem meer systematische diepgang en intellectuele ordening biedt.

In 1916 schrijft hij zich in voor de studie wijsbegeerte aan de Universiteit van Utrecht, waar hij studeert bij prof. dr. B. Ovink. In 1923 promoveert hij op het proefschrift *De logische rechtvaardiging der zedelijkheid bij Fichte, Schelling en Hegel*. Opmerkelijk is dat Goedewaagen daarin een stelling verdedigt die haaks staat op zijn latere politieke praktijk: dat politiek getinte wereldbeschouwingen geen rol behoren te spelen in de filosofie. De wijsbegeerte, zo betoogt hij, dient autonoom te zijn en zich niet te laten instrumentaliseren door ideologie. In de jaren twintig en vroege jaren dertig ontwikkelt Goedewaagen zich inderdaad tot een humanistisch en liberaal denker. Zijn werk getuigt van openheid voor uiteenlopende opvattingen en van een diep wantrouwen tegen dogmatiek. In 1923 behoort hij tot de oprichters van *het Genootschap voor Kritische Filosofie*, dat zich ten doel stelt het onderscheid tussen wijsbegeerte

De vakbondsleider van de NSB Henk Woudenberg

Als voorzitter van de Nationale Werknemersvereniging (NWV) doet Henk Woudenberg al vóór de bezetting ruime ervaring op in het besturen van een vakbond. Hij is geen theoreticus, maar een bestuurder met gevoel voor organisatie, financiën en machtsverhoudingen. Die combinatie maakt hem tijdens de Duitse bezetting tot een sleutelpersoon in de poging de Nederlandse vakbeweging nationaalsocialistisch te herstructureren.

Woudenberg wordt in 1891 geboren als zoon van veeboer Helmert Woudenberg, die zich aan het einde van de negentiende eeuw vestigt aan de Joden-Houttuinen in Amsterdam als stadsmelkboer. Henk groeit op met fysieke beperkingen: hij heeft een misvormde arm en is aan één oor doof.

Desondanks werkt hij mee in het familiebedrijf. Op jonge leeftijd krijgt hij tuberculose; als gevolg daarvan moet een nier worden verwijderd. Zijn gezondheid blijft zijn leven lang kwetsbaar.

Na de lagere school werkt hij als loopjongen op een handelskantoor. In de avonduren volgt hij opleidingen Frans, Duits en boekhouden. Die inspanning werpt vruchten af: hij krijgt een betrekking als boekhouder bij de Zeevischhandel Van Oterendorp & Co. in IJmuiden. In 1922 klimt hij op tot procuratiehouder; in 1935 is hij directeur en medefirmant.

De boerenleider van de NSB

Evert Roskam

Godsvertrouwen, Oranje en de boerenstand vormen vaste ankerpunten in de ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging.

Evert Roskam, geboren in 1892 in Barneveld, belichaamt deze combinatie in bijna exemplarische vorm. Hij groeit op in een streng gereformeerd milieu, waarin arbeidsethos, gezagsgetrouwheid en morele orde vanzelfsprekendheden zijn. Al op jonge leeftijd werkt hij mee in de brood-, koek- en beschuitfabriek van zijn vader.

Naast het gezinsbedrijf vervult Roskam een rol in de Vrijwillige Landstorm, een paramilitaire organisatie die het leger ondersteunt bij binnenlandse onrust en oorlogsdreiging. In 1918 wordt hij met de Landstorm in Amsterdam ingezet om revolutionaire onrust te onderdrukken. Deze ervaring, het neerslaan van socialistische en revolutionaire bewegingen in de grote stad, vormt een blijvend referentiepunt in zijn politieke denken.

Aanvankelijk zoekt Roskam zijn politieke thuis bij de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Het verwerpen van de Vlootwet in oktober 1923 betekent echter een breuk. Voor Roskam is dit het bewijs dat de parlementaire democratie faalt en dat 'democratische partijen en reactionaire krachten' niet bereid zijn offers te brengen voor volk en vaderland. Wanneer in 1924 ook nog het familiebedrijf failliet gaat, vallen persoonlijke mislukking en politieke teleurstelling samen.

Macht zonder soevereiniteit

De geschiedenis van de NSB tijdens de bezetting laat zich niet begrijpen als een eenduidig verhaal van collaboratie, noch als een simpel moreel schema van daders en slachtoffers. Wat zich ontvouwt, is een complex patroon van ambitie zonder macht, ideologie zonder soevereiniteit en bestuur zonder verantwoordelijkheid. De Beweging presenteerde zich als alternatief staatsdragend project, maar bleek structureel ongeschikt om ook maar één van die rollen daadwerkelijk te vervullen.

Vanaf het begin was de NSB gevangen in een fundamentele paradox. Zij wilde nationaal zijn, maar kon slechts bestaan dankzij een buitenlandse bezetter. Zij wilde orde scheppen, maar werd zelf voortdurend ontwricht door interne strijd. Zij wilde leiding geven, maar werd systematisch gepasseerd door Duitse instanties die haar slechts instrumenteel gebruikten. De bezetting maakte de NSB zichtbaar, maar ontnam haar tegelijk elke vorm van echte politieke autonomie.

Die spanning loopt als een rode draad door alle besproken domeinen: politiek, rechtspraak, vakbeweging, landbouw, cultuur, pers en omroep. Overal zien we hetzelfde patroon terugkeren. NSB-functionarissen kregen titels, bureaus en bevoegdheden, maar geen beslissingsmacht. Zodra belangen werkelijk op het spel stonden, arbeid, voedsel, repressie, deportatie, militaire inzet, namen Duitse autoriteiten het over. De NSB mocht uitvoeren, legitimeren en mobiliseren, maar niet bepalen. De interne conflicten binnen de Beweging waren geen bijzaak, maar een symptoom van dit structurele onvermogen.

De strijd tussen Groot-Nederlandse en Groot-Germaanse stromingen was geen ideologisch debat op gelijk niveau, maar een machtsstrijd onder voorwaarden die door anderen werden vastgesteld. Figuren als Mussert, Feldmeijer, Rost van Tonningen, Goedewaagen, Woudenberg en Roskam bewogen zich binnen een speelveld dat zij niet zelf hadden afgebakend. Hun onderlinge rivaliteit versnelde de desintegratie van de Beweging, maar was tegelijk het gevolg van haar afhankelijkheid.

Ook de pogingen tot gelijkschakeling, van rechtspraak, vakbonden, boerenorganisaties, kunst en media, tonen dit falen scherp.

In theorie werd een nieuwe volksgemeenschap opgebouwd; in de praktijk leidde dit tot massale afkeer, passief verzet en institutionele leegloop. De arbeider herkende het Arbeidsfront niet als vakbond, de boer niet de Landstand als vertegenwoordiger, de kunstenaar niet de Kultuurkamer als beschermheer, de luisteraar niet de omroep als eigen stem. Wat resteerde waren structuren zonder draagvlak.

De rol van de media en de omroep onderstreept dit morele vacuüm. Waar sommige bestuurders pragmatisch laveerden om instellingen te laten overleven, radicaliseerde de nationaalsocialistische propaganda juist door haar gebrek aan overtuigingskracht. De pogingen om radio, pers en cultuur te gebruiken als moreel heropvoedingsinstrument mislukten niet alleen door tegenwerking van kerken en publiek, maar ook doordat de boodschap zelf innerlijk tegenstrijdig was: nationaal gepresenteerd, maar buitenlands opgelegd.

De houding van de kerken vormt in dit geheel een moreel contrapunt. Waar de NSB zich beriep op orde, gemeenschap en gezag, wezen kerkelijke leiders, zowel protestants als katholiek, op grenzen die niet door politieke noodzaak konden worden opgeheven. Hun verzet was niet uniform, maar wel principieel: de staat mocht niet